

УДК 930.1+ 910.4

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476621>**Ю. А. Добролюбська**

доктор філософських наук, професор,

завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки

Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ТРАКТУВАННІ ЕЛІЗЕ РЕКЛЮ

Елізе Реклю був самостійним і різнобічним мислителем, ворогом релігійних та соціальних примусів, заснованих, на його думку, на забобонах і угодах, які не мають філософської цінності. У своїх творах він розвинув цілий комплекс ідей, що виходили за рамки чисто географічних досліджень. Реклю виклав концепцію «фізичної географії», що базується на ідеї гармонії між людиною, Землею і космосом. Життя мешканців нашої планети визначають природні умови – клімат і ґрунт, особливості конкретної місцевості. В процесі історичного розвитку змінюються відносини людини з природою. Сучасні люди, творці індустріальної цивілізації, віддають перевагу силі, а не красоті, та перетворюють Землю відповідно до власних уявлень і потреб. В результаті первинна гармонія людини і природи порушується, що може призвести до серйозних проблем в житті людства в загальноісторичному масштабі.

Необхідно повернути Землі красу, пізнавати її, керуючись принципами любові, а не насильницького перетворення. Це можливо тільки шляхом виховання, яке розвине моральне почуття людей і приведе їх до гармонії одна з одною і з природою. Людська солідарність, на думку Реклю, – єдиний спосіб покласти край економічній та соціальній нерівності, а це, в свою чергу, допоможе людству перейти в своєму русі від історичних циклів до справжньої еволюції.

Ключові слова: еволюція, фізична географія, історичні цикли, детермінізм, виховання, мораль.

Элизе Реклю был самостоятельным и разносторонним мыслителем, врагом религиозных и социальных принуждений, основанных, по его мнению, на предрассудках и соглашениях, не имеющих философской ценности. В своих сочинениях он развил целый комплекс идей, выходящих за рамки чисто географических исследований. Реклю изложил концепцию «физической географии», базирующейся на идее гармонии между человеком, Землей и космосом. Жизнь обитателей нашей планеты определяют естественные условия – климат и почва, особенности конкретной местности. В процессе исторического развития изменяются отношения человека с природой. Современные люди, создатели индустриальной цивилизации, предпочитают силу красоте и преобразуют Землю в соответствии с собственными представлениями и потребностями. В результате первичная гармония человека и природы нарушается, что чревато серьезными проблемами в жизни человечества в общеисторическом масштабе.

Необходимо вернуть Земле красоту, познавать ее, руководствуясь принципами любви, а не насильственного преобразования. Это возможно только путем воспитания, которое разовьет моральное чувство людей и приведет их к гармонии друг с другом и с природой. Человеческая солидарность, по мнению Реклю, – единственный способ положить конец экономическому и социальному неравенству, а это, в свою очередь, поможет человечеству перейти в своем движении от исторических циклов к подлинной эволюции.

Ключевые слова: эволюция, физическая география, исторические циклы, детерминизм, воспитание, мораль.

Elise Reclus was an independent and versatile thinker, an enemy of religious and social coercion, based, in his opinion, on prejudices and agreements that do not have philosophical value. In his writings he developed a whole set of ideas that went beyond purely geographical research. Reclus laid out the concept of «physical geography», based on the idea of harmony between man, Earth and the cosmos. The life of the inhabitants of our planet is determined by natural conditions – climate and soil, particular terrain. In the process of historical development changes the relationship between man and nature. Modern people, the creators of industrial civilization, prefer the power of beauty and transform the Earth in accordance with their own ideas and needs. As a result the primary harmony between man and nature is violated, which is fraught with serious problems in the life of mankind on an all-historical scale.

It is necessary to restore the beauty to the Earth, to learn it, guided by the principles of love, and not by a violent transformation. This is possible only through education, which will develop the moral sense of people and lead them to harmony with each other and with nature. Human solidarity, according to Reclus, is the only way to put an end to economic and social inequality, and this, in turn, will help mankind move in its movement from historical cycles to true evolution.

Key words: evolution, physical geography, historical cycles, determinism, education, morality.

Постановка проблеми. На перший погляд здається, що ім'я Елізе Реклю відомо всьому освіченому світові, але насправді майже ніхто не знає подробиць життя й ді-

яльності цього знаменитого географа. Особистість Елізе Реклю вкрай цікава і його життя було надзвичайно багатим на всякого роду події. Видатний вчений і мислитель,

який любив природу і вмів читати її живі сторінки, Реклю в той же час брав активну участь у громадському житті, гаряче цікавився й відгукувався на всі великі події соціального життя.

Аналіз актуальних досліджень. Реклю дуже мало згадується в історіографічній традиції. Після некрологу П. Кропоткіна 1905 року [2] можна вказати лише на невеличку працю М. Лебедева, що містить популярний виклад біографії Реклю та опис його життєвого шляху [3]. Незначну увагу приділяє творчості Реклю О. Олександровська в узагальнюючій праці «Французька географічна школа у ХІХ – початку ХХ ст.» [1] та лише побіжно його згадує В. Магідович у «Короткому нарисі історії географічного пізнання Землі» [5].

Мета статті – проаналізувати й узагальнити концепцію історії розвитку людського суспільства в трактуванні Елізе Реклю.

Виклад основного матеріалу. Жан-Жак Елізе Реклю (1830–1905) був найбільш послідовним у спробах обґрунтувати процес історичного розвитку суспільства географічною обумовленістю. Із 12 років Реклю жив і навчався в Німеччині: спочатку в духовній школі при громаді «Моравські брати», потім в Берлінському університеті у К. Ріттера. Жив і працював у Великобританії та Ірландії [3, с. 24–26]. «У цьому чарівному куточку, – писав Реклю, – зародилася в мене думка розповісти про всіх явища, що відбуваються на Землі. Описати спочатку Землю як планету в світовому просторі, розповісти про перші часи Землі, про те, як виникли гори і долини, про землетруси, урагани, про зародження річок, що впадають в моря і океани та випаровуються, потім перейти до появи рослинності та тваринного світу та в підсумку до виникнення людини на Землі з незліченного роду найпростіших організмів, рослин і тварин» [7, т. 1, с. 47]. Реклю влаштувався кухарем на пароплав і вирушив в Америку. Здійснив плавання вгору по Міссісіпі. В американському журналі опублікував нариси «Міссісіпі та її береги». Побував у Колумбії, Гвіані, в гірській області Анд. Знайомився з природою, побутом та звичаями людей. В Америці провів чотири роки [3, с. 44–45].

Після повернення до Франції за завданням паризького видавництва «Ашет» Реклю складає путівники по країнах Європи. З цією метою він відвідав Німеччину, Італію, Швейцарію, Іспанію, Англію, багато їздив по Франції. Співпрацював у ряді журналів і став відомим. Для юнацтва Реклю написав книгу «Історія струмка» про процес перетворення краплі води в атмосфері й на землі, про розвиток і діяльність водних потоків, про роль річок у житті Землі. Книга була переведена майже на всі європейські мови [5, с. 117].

У 1868 році вийшов перший том книги Реклю «Людина та Земля». «Головне завдання географії, – писав він, – полягає не в описі окремих частин материків, але перш за все в поясненні життя, яким живуть ці окремі частини земної кулі. Пізнати фізіологію земного організму можна, лише вивчаючи його органи в їх діяльності та взаємодії, показуючи безперервну і закономірну мінливість географічних явищ в просторі... Істинну красу Землі потрібно шукати не у формах різних частин материків, але перш за все в діяльності тих сил, які діють на Землі, в тому житті, яким живуть ці окремі частини земної кулі» [7, т. 1, с. 128].

Уже в цій роботі Реклю виклав свій погляд на проблеми взаємодії людини і природи і то, як він розумів «географічний детермінізм» [1, с. 78–79]. «Людина, – писав він, – це "розумна істота", яка так пишається своєю свободою волі, але не в змозі, однак, зробити себе незалежною від клімату і фізичних умов. Наша свобода в стосунках наших до Землі полягає в пізнанні її законів. Якби не були вільні наші дії завдяки нашому розуму і нашій волі, ми залишаємося проте творіннями нашої планети: прикуті до її поверхні у вигляді незначних живих істот, ми слідуємо за нею в усіх її рухах і підкоряємося всім її законам... Усі основні факти історії пояснюються географічними умовами тієї місцевості, де вони відбувалися: можна навіть сказати, що розвиток людства був написаний наперед величними літерами на рівнинах, долинах і узбережжях наших материків». Реклю не говорить про повний паралелізм між явищами природи і подіями історії. Людина, додає Реклю, «перебувала у владі природи

протягом століть первісної дикості, потім поступово звільнилася від неї і тепер прагне заволодіти силами Землі як своєю власністю. Взаємодія між людиною і Землею породжує те співвідношення, яке становить історію людського роду» [7, т. 3, с. 312].

Задовго до В. Вернадського Реклю усвідомив величезну роль живих організмів у природних процесах. У частині, присвяченій океану, Реклю зазначив, що «над зміною і перебудовою гірських порід у надрах морів безупинно працює діяч, ще більш могутній, ніж хвилі. Діяч цей – тваринне життя» [7, т. 1, с. 234]. Ще більш високо оцінює Реклю роль людей у перетворенні природи. Люди «поступово опановували ґрунт, на якому жили, і стали, завдяки силі громадського союзу справжніми геологічними діячами» [7, т. 3, с. 317].

Реклю не стверджував, що людське суспільство є пасивним учасником гри природи. Навпаки, він вірив у силу людського прогресу, в силу розуму, в силу об'єднаного людства: «Ми можемо з упевненістю сказати, що все, зроблене людьми досі, здається простою забавою в порівнянні з тим, що буде доступним для них у майбутньому, коли їх сили, замість того щоб витрачатися на боротьбу одного з одним, з'єднаються для спільної роботи» [5, т. 3, с. 319]. Разом із тим Реклю нагадав, що «серед причин, які зумовили падіння стількох цивілізацій в історії людства, на перше місце слід поставити грубе насильство більшості народів над загальною годувальницею, Землею. Людина, дійсно любляча Землю, знає, що потрібно зберігати, навіть збільшувати її красу та повертати її, якщо вона вже знищена грубими або хижацькими прийомами... Ставши «розумом Землі», людина тим самим приймає на себе відповідальність за порушення в гармонії та красі навколишньої природи». Звідси випливає необхідність, «щоб для кожної цілком розвиненої людини безпосереднє вивчення природи і споглядання її явищ служили однією з основних засад виховання... Рука об руку з успіхами знання повинні йти успіхи моральності. Поки люди будуть боротися за розширення меж спадкових територій... поки земля-годувальниця буде обагрятися кров'ю нещасних безумців... поки голодні

будуть марно шукати насущного хліба, Земля для нас не буде тим раєм, який допитливий погляд вже бачить у тумані прийдешніх часів» [7, т. 3, с. 321].

Після розгрому Паризької комуни Реклю був засуджений до довічного заслання на острів Нова Каледонія, яке було потім замінено десятирічним вигнанням за межі Франції. Реклю оселився у Швейцарії та незабаром написав роботу «Історія гори», потім статті «Про дощі в Швейцарії» та «Історія Аральського моря». У 1873 році Реклю приступив до роботи над грандіозним твором «Земля і люди. Загальна географія» [7]. За 20 років було створено 19 томів по 900 сторінок у кожному: п'ять томів про Європу, п'ять про Азію, чотири про Африку, чотири про Америку і один про Австралію та Океанію. У цей же період Реклю відвідав країни Балканського півострова, Угорщину, Австрію, Італію, Іспанію, Португалію, Північну Африку, Південну Америку та США.

У книгах Реклю рівною мірою талановито представлено опис природи, економіки, культури та життя людей окремих країн світу, основу описів становлять не природні особливості, а народи, міста, визначні пам'ятки.

Найбільш значущими і головними працями Елізе Реклю з географії, не рахуючи його численних робіт на географічні та соціальні теми, є такі:

- 1) «Земля. Опис життя земної кулі»;
- 2) «Земля і Люди. Загальна географія» (19 томів);
- 3) «Людина та Земля» (6 томів).

Хоча ці праці є абсолютно самостійними творами, але, з усім тим, вони логічно пов'язані одна з одною і служать немовби продовженням і розвитком одна іншої.

У першій із названих праць – «Земля» Реклю описує нашу планету як житло людини, він говорить на сторінках цієї книги про всі явища, що відбуваються на земній кулі. Описавши спочатку Землю як планету, її місце у світобудові, Реклю просто і разом із тим цікаво розповідає про гори й долини, про річки, льодовики, моря, вулкани, про землетруси, бурі, грозу та блискавки. Потім він переходить до опису рослинного і тваринного світу, пише про появу на

Землі людини, про вплив фізичного середовища на людей. Нарешті останню частину свого твору Реклю присвячує праці людини і розглядає вплив людини на природу.

Свій твір Реклю закінчує словами глибокої віри в могутність науки й у краще майбутнє людства: «Наука перетворить мало-помалу нашу планету на велетенський організм, що невпинно працює на користь людства своїми вітрами, морськими течіями, парою і електрикою... з часом люди зроблять із земної кулі той райський сад, про який мріяли поети всіх минулих століть».

Але хоча наука і показує нам у майбутньому вигляді перетворення земної кулі, вона, однак, не може одна закінчити цілком цю велику справу. Успіхам в області знання повинен відповідати прогрес у моральному світі. Поки люди будуть вести між собою боротьбу, поки ґрунт-годувальник буде поливатися кров'ю нещасних безумців, які борються за клаптик території, або за уявну образу честі, або, нарешті, просто від спраги воювати, як це робили варвари давніх часів, – до тих пір, – говорить Реклю, – земля не перетвориться на той рай, який допитливий погляд уже прозирає крізь завісу часів. Повна гармонія в житті нашої планети не встановиться до тих пір, поки люди не з'єднаються в одну мирну сім'ю. Щоб стати істинно-прекрасною Земля як любляча мати чекає тієї хвилини, коли її діти обіймуться по-братськи і укладуть, нарешті, великий союз вільних народів» [7, т. 3, с. 324].

Цю віру в можливість здійснення на землі братства народів, свободи і справедливості Реклю беріг усе своє життя і все своє життя він прагнув прискорити прихід цієї бажаної епохи.

В іншій своїй великій праці – «Загальна географія» – Реклю ставить своїм завданням вивчення окремих країн і, лише коротко змалювавши природу даної країни, приділяє більше місця описові економічного й культурного побуту народу. У своїй «Загальній географії» Реклю однаково ретельно і з любов'ю описує великі і маленькі народи. Говорячи про різні племена і народи, він знаходить слова, щоб переконати читача ідеєю, що всі люди рівноцінні, що немає на землі рас вищих або нижчих.

Реклю вдалося у своїй «Загальній географії» створити ясну, живу й цілісну картину життя всіх народів на землі. Про багатство цього величезного твору, написаного прекрасною, легкою мовою, може скласти собі правильне поняття лише той, хто часто користується цим твором. Щоб зрозуміти всю колосальність цієї праці, необхідно знати, що до Реклю не існувало нічого подібного ні у Франції, ні в Англії, ні в Німеччині. П'ять томів цієї географії присвячені опису Європейських країн, п'ять наступних стосуються Азії, чотири зайняті описом Африки, а інші п'ять викладають географію Америки, Австралії та Океанії.

«Загальна географія» принесла Реклю світову популярність, значною мірою завдяки живому і талановитому опису країн і їх жителів. Описуючи країни і народи землі Реклю вмів знайти нові вирази, нові слова і тому в цьому величезному творі ми не зустрічаємо повторів. Задумавши написати свою «Загальну географію» Реклю мав намір особисто відвідати всі країни світу і за безпосередніми спостереженнями описати кожену країну, її природу та побут її жителів.

Такий задум перевищував сили однієї людини і в цьому зізнається сам Реклю в передмові до «Загальної географії»: «Мій початковий намір полягав у тому, щоб особисто відвідати всі куточки світу й описати їх під свіжим враженням так, щоб у розумі читача ці країни вставали б при читанні як живі; але наша земля по відношенню до окремої людини є майже безмежною, і я був змушений вдатися до допомоги інших осіб, які відвідували й вивчали різні країни» [7, т. 1, с. V].

Однак усі описи країн, запозичені з чужих творів, Реклю вмів так переказати своєю мовою, так оживити загальну картину, що створювалося враження повної цілісності твору. Потрібно зауважити, що мова Реклю чудово гарна й образна. У цьому сенсі Реклю ставлять поряд із кращими французькими письменниками. Дійсно, під пером Реклю немовби оживає картина, і навіть простий пейзаж набуває особливої привабливості.

Реклю не бачив суперечності між поняттями еволюції і революції, але визнавав, що остання є лише формою єдиної світової

еволюції. «Мільярди мільярдів революцій змінюють одна одну в світовій еволюції. Але які б малі вони не були, ці революції є частиною одного й того ж нескінченного руху. Наука не бачить ніякої суперечності між цими двома поняттями: еволюція та революція. Це явища одного і того ж порядку, що розрізняються лише за ступенем своєї сили... Еволюція і революція, можна сказати, є актами світового життя, що змінюють один одного: еволюція передуює революції, яка, в свою чергу, змінюється знову еволюцією. Чи може відбуватися будь-яка зміна без переміщення центру ваги? Хіба революція не повинна в разі потреби бути наслідком еволюції, подібно до того, як дія є безпосереднім наслідком нашого волевого імпульсу до дії? Те й інше різняться тільки по часу їх появи.

Якщо революція слідує за еволюцією, завжди запізнюючись, то причиною цього є опір середовища: вода струмка шумить у своїх берегах тому, що вони затримують її перебіг; грім гримить у хмарах, оскільки атмосфера перешкоджає проникненню іскри з хмари. Будь-яке перетворення матерії, всяке здійснення ідеї зустрічає перешкоду у власному інертному середовищі і нове явище не може проявитися інакше, як унаслідок зусилля, що повинно бути тим сильнішим, чим сильніша перешкода... Коли насіння падає в землю, воно довго здається мертвим, потім раптом пускає паросток, долає тверду землю і перетворюється на рослину, яка зріє і приносить свої плоди. А як народжується дитина? Дев'ять місяців вона лежить у мороці материнського лона і, нарешті, виривається на волю, розриваючи пелену, іноді навіть вбиваючи свою матір. Такими є революції, що стають природними наслідками попередніх еволюцій... » [7, т. 1, с. 216].

У заключному слові до «Загальної географії» Реклю пише: «Перш ніж вивчати окремі країни і народи, я спробував у своїй книзі «Земля» описати життя земної кулі, яким воно представляється нам саме по собі. Це було свого роду передмовою до щойно закінченого справжнього твору; але чи не настав час зробити і висновок? І Земля і Людство підкоряються своїм законам. При погляді з висоти і здалеку на гори й

долини, звивини річок, лінії берегів, вершини й западини, нашарування гірських порід – усі ці різні картини земної поверхні мають не хаотичний вигляд, а навпаки, для розумного спостерігача представляють дивовижно прекрасне і гармонійне ціле» [7, т. VI, с. 367].

«Людина, що споглядає і досліджує весь світ, присутня при неосяжній роботі вічного творіння, яке вічно починається і ніколи не закінчується, і, беручи сама участь у вічності природи повнотою її розуміння, вона може, подібно Ньютону і Дарвіну, дійти до визначення цієї вічності. І якщо Земля здається простою і логічною в нескінченному розмаїтті своїх форм, то невже ж людство, яке живе на ній, являє лише сліпу і хаотичну масу, без мети, без ідеалу, без усвідомлення своєї ролі?» [7, т. VI, с. 372].

Захоплений цією думкою, Реклю вирішив простежити загальну еволюцію всіх народів і виявити в їхній історії ті основні закони, якими керується суспільне життя людей. «З мільйонів окремих фактів, які я перераховував у кожному розділі «Загальної географії», мені хотілося б виокремити загальну ідею...» [7, т. 1, с. VIII].

Результатом цього вивчення історії народів і є остання велика праця Реклю «Людина і Земля». У цьому своєму творі, що складається з шести великих томів, він висвітлює всю історію людства, показуючи, що все життя та діяльність людей, а тому і вся історія різних країн і народів, тісно пов'язані з навколишнім географічним середовищем. Щоб сильніше підкреслити цю думку, Реклю поставив її епіграфом до цієї праці, зазначаючи: «Географія по відношенню до людини є не що інше, як історія в просторі, точно так же, як історія є географією в часі» [7, т. 1].

«Мені хотілося, – пише Реклю в передмові до цього твору, – розглянути долі людства в послідовності зміни століть, подібно до того, як я раніше розглядав життя народів у зв'язку з природою різних країн земної кулі. Мені хотілося також встановити також загальні соціальні висновки, до яких привели мене мої дослідження... Звичайно, я знав заздалегідь, що дослідження мої не приведуть мене до відкриття того основного закону прогресу людства, який

вічно миготить привабливим міражем на нашому горизонті, зникає і розсіюється, щоб потім з'явитися знову. Ми з'явилися на Землі як нікчемні биліни в нескінченно великому просторі, і не знаємо ні свого походження, ні свого призначення, не знаємо навіть того, належимо ми до єдиного вигляду живих істот, або ж людство виникло на Землі кілька разів і стільки ж разів згасало. І серед такого-то повного мороку невідання людям випав тяжкий жереб формулювати закони еволюції, щоб надати точні і певні форми невловимого летючого туману!» [7, т. 1, с. II].

«Проте, – продовжує Реклю, – серед мороку, який огортає минуле людства в довгому ряді століть, ми все ж можемо пізнати деякий внутрішній зв'язок між долями людства і діяльністю земних сил... Подібно до того, як поверхня землі розгортає перед нашими поглядами нескінченний ряд видів чарівної краси, так точно і грандіозний потік історії виявляє в послідовності подій сцени, величні за своєю красою... у чергуванні століть перед нашими розумовими поглядами відкриваються величні уроки життя; вони групуються в певному порядку і, врешті-решт, складаються навіть в основні закони...» [7, т. 1, с. III].

Таких корінних законів, що діють в історії розвитку людського суспільства, Реклю виділяє три:

1) поділ суспільства на касти або класи, що впливає з нерівномірного розпо-

ділу благ і веде до неминучої боротьби між класами, боротьби незаможних і забезпечених;

2) нестійкість суспільного життя народу, оскільки при порушенні рівноваги соціального балансу в інтересах деяких груп суспільства відбувається неминуче коливання народного життя;

3) ніяка еволюція в житті народів не може бути створена інакше, як шляхом індивідуальних зусиль.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, боротьба станів, пошук рівноваги між суспільними групами та переважне значення особистості – такі, згідно з Елізе Реклю, ті три категорії явищ в історії кожного народу, які виявляє перед нами соціальна географія і які в хаосі світових подій є настільки постійними, що їм може бути дано назву «соціальних законів».

Праці «Земля», «Загальна географія» та «Людина та Земля» являють, таким чином, одне логічне ціле. У цих творах Реклю є великим ученим географом і соціологом, якого доповнює велика людина. Його серце відгукується на всі вібрації світового життя і доля знедолених народів глибоко його хвилює. Ставлячи свободу особистості понад усе, Реклю визнавав, що кожна людина має свій соціальний обов'язок і тому повинна накладати добровільно на себе певні обов'язки по відношенню до суспільства і до інших людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровская О. А. Французская географическая школа в XIX – начале XX вв. / Ольга Андреевна Александровская. – М. : Наука, 1972. – 144 с.

2. Кропоткин П. А. Элизе Реклю : Некролог / П. А. Кропоткин. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1905. – 10 с.

3. Лебедев Н. К. Элизе Реклю как человек, учёный и мыслитель / Николай Константинович Лебедев. – Пг. : Голос труда, 1920. – 120 с.

4. Лебедева Н. А. Элизе Реклю / Н. А. Лебедева, Н. К. Лебедев ; [отв. ред. А. И. Соловьев]. – М. : Государственное издательство географической литературы, 1956. – 40 с. – (Замечательные географы и путешественники).

5. Магидович В. И. Краткий очерк истории географического познания Земли : ряд теоретических вопросов и пяти тысячелетняя практика / Вадим Иосифович Магидович. – М. : ИИЕТ РАН, 2009. – 238 с.

6. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю : в 19-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : тип. т-во Общественная польза, 1877-1896.

Т. 1, 2. – 971 с.

Т. 3. – 966 с.

Т. 6, 7. – 918 с.

Т. 8, 9. – 940 с.

7. Реклю Э. Человек и земля : в 6-ти т. / Элизе Реклю. – СПб. : Брокгауз и Эфрон, 1906-1909.

Том I. Первобытный человек – древняя история. 1906. – 576 с.

Том II. Древняя история. 1906. – 579 с.

Том III. Древняя и новая история. 1907. – 637 с.

Том IV. Новая история. 1907. – 656 с.

Том V. Новая история. Современная история. 1908. – 571 с.

Том VI. Современная история. 1909. – 582 с.

8. Реклю Э. Избранные сочинения. Эволюция, революция и анархический идеал. С предисловием П. А. Кропоткина / Элизе Реклю. – Пг. : Голос труда, 1921. – 204 с.

Dobrolyubska Y. History of the development of human society in the interpretation of Elise Reclus**REFERENCES**

1. Aleksandrovskaya O. A. *Francuzskaya geograficheskaya shkola v XIX – nachale XX vv. / Ol'ga Andreevna Aleksandrovskaya*. – M. : Nauka, 1972. – 144 s.
2. Kropotky'n P. A. *Ely'ze Reklyu : Nekrolog / P. A. Kropotky'n*. – SPb. : Ty'p. M. Stasyulevy'cha, 1905. – 10 s.
3. Lebedev N. K. *Ely'ze Reklyu kak chelovek, uchenyj y' mysly'tel' / Ny'kolaj Konstanty'novy'ch Lebedev*. – Pg.: *Golos truda*. 1920. – 120 s.
4. Lebedeva N. A. *Ely'ze Reklyu / N. A. Lebedeva, N. K. Lebedev ; [otv. red. A. Y. Solov'ev]*. – M. : Gosudarstvennoe y'zdatel'stvo geograficheskoy ly'teratury, 1956. – 40 s. – (Zamechatel'nye geografy' puteshestvenny'ky').
5. Magy'dovy'ch V. Y. *Kratky'j ocherk istori geograficheskogo poznany'ya Zemly' : ryad teorety'chesky'x voprosov y' pyaty'tesyacheletnyaya prakty'ka / Vady'm Y'osy'fovy'ch Magy'dovy'ch*. – M., 2009. – 238 s.
6. Reklyu E. *Zemlya y' lyudy'. Vseobshhaya geografya Ely'ze Reklyu : v 19-ty' t. / Ely'ze Reklyu*. – SPb. : ty'p. t-vo Obshhestvennaya pol'za, 1877-1896.
7. Reklyu E. *Chelovek y' zemlya : v 6-ty' t. / Ely'ze Reklyu*. – SPb. : Brokgauz y' Efron, 1906-1909.
- Tom I. *Pervobytnyj chelovek – drevnyaya y'story'ya*. 1906. – 576 s.
- Tom II. *Drevnyaya y'story'ya*. 1906. – 579 s.
- Tom III. *Drevnyaya y' novaya y'story'ya*. 1907. – 637 s.
- Tom IV. *Novaya y'story'ya*. 1907. – 656 s.
- Tom V. *Novaya y'story'ya. Sovremennaya y'story'ya*. 1908. – 571 s.
- Tom VI. *Sovremennaya y'story'ya*. 1909. – 582 s.
8. *Reklyu E. Y'zbrannye sochy'neny'ya. Evolyucy'ya, revolyucy'ya y' anarxy'chesky'j y'deal. S predy'slovy'em P. A. Kropotky'na / Ely'ze Reklyu*. – Pg. : *Golos truda*, 1921. – 204 s.